

### A SZOCIOLÓGIA DISZCIPLINÁRIS HELYZETE MAGYARORSZÁGON\*

*Beszámoló az MTA IX. Osztálya számára*

Készítették: Némedi Dénes és Róbert Péter

Megvitatta az MTA Szociológiai Bizottsága 1995. október 4-én

#### 1. A diszciplína jellemzése a nemzetközi trendek tükrében; nemzetközi, hazai prioritások összevetése

A szociológia hazai diszciplínaris helyzetének értékelését megkönnyíti, ha a tudományterület nemzetközi, illetve hazai trendjeiből indulunk ki, s erről rövid áttekintést adunk. E feladat nem megkerülhető, még ha a szociológia helyzetének reális felmérése nem is könnyű, sem a nemzetközi trend, sem a hazai tudományfejlődési tendenciák nem világosak. A teljesség igénye nélkül a következő vonásokat kívánjuk kiemelni:

1. Napjaink társadalmi átalakulásai olyan kutatási kihívásokat jelentenek a szociológia számára, s olyan kérdések megválaszolását igénylik, amelyekhez a szociológia egyre fokozódó mértékben hasznosítja más társadalomtudományok, mint a közgazdaságtan, politológia, demográfia, statisztika, pszichológia tudományos megközelítéseit, vizsgálati módszereit. A perspektíva ilyen kitágulásának az árnyoldala ugyanakkor az, hogy a megelőző időszakhoz képest a szociológia iránti közérdeklődés, az egyetemi hallgatói létszámra is kiható módon, valamelyest csökkent. A szociológián belül folytatódott az egymás felé zárt kutatóközösségek kialakulásának tendenciája, s ez az integrálódással ellentétes folyamatokat is elindított.

2. Miközben a kutatások interdiszciplínaris jellege fokozódik, a szociológiai vizsgálatokra továbbra is jellemző a társadalmi folyamatok feltárásának és értelmezésének általános igényével fellépő elméleti modellekben gondolkodó munkák s az egyes konkrét problémákra irányuló, kis részkérdésekre koncentráló, nagy módszertani műgonddal elvégzett elemzések divergenciája.

3. Az előbb említett divergencia mellett megfigyelhető egy másfajta kettősség is a szociológiai gondolkodásban, illetve kutatómunkában, s ez az olyan vizsgálatok fokozatos szétválása, amelyek vagy tudományos alap kutatás formáját öltik, vagy

\* Az MTA 1996. évi országgyűlési jelentéséhez a Szociológiai Bizottság beszámolót készített. Szerkesztőségünk úgy véli, hogy ez a vitaanyag számot tarthat a szociológus társadalom érdeklődésére. Közlésével elő kívánjuk segíteni a szociológia sokoldalú önreflexióját, ezért szívesen helyt adunk hozzászólásoknak.

policy jellegű, döntéselőkészítő tanulmányok. Az előbbiek célja elsősorban tudományos ismeretek megszerzése, összefüggések feltárása, oksági mechanizmusok kiderítése, az utóbbiak viszont olyan szakértői anyagok, amelyek politikai, gazdasági döntéseket kívánnak minél szakszerűbben megalapozni, előkészíteni.

4. Végül, mind az oksági, mind a leíró jellegű szociológiai elemzések jellegzetes vonása, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a vizsgált témák tekintetében az időbeli trendek feltárására, illetve hogy a kutatási kérdéseket térben és időben komparatív megközelítésben vizsgálják, a nemzeti kutatási eredmények nemzetközi összehasonlítások viszonyrendszerébe helyeződnek.

\* \* \*

Az évtized fordulóján, a rendszerváltás után, a hazai szociológiában kétféle feladat merült fel. Az egyik a szakmai professzionalizálódás igényét fogalmazta meg mint olyan elsőszámú követelményt, amelyet a szakmának maga elé kell állítania. Ez a követelmény vonatkoztatható mind a tudományos alap kutatásokra, mind a döntéselőkészítő szakértői tanulmányokra. A másik igény a demokratizálódás és politikai pluralizmus lehetőségeit kihasználva inkább szélesebb olvasóközönségre számító publicisztikusabb és a politikai kérdésekhez közvetlenül is hozzászóló szociológiai írások ideáját követte. Míg a rendszerváltás utáni első években felmerült annak a veszélye, hogy a szociológiai kutatások, illetve az eredmények értelmezése politikai törésvonalak mentén realizálódik, az utóbbi években inkább beszélhetünk ezen a téren is a normális pluralizálódás kialakulásáról.

Vajon „válságban” van-e a hazai szociológia, mint azt a szakma jeles művelői közül többen megfogalmazták?

Azok, akik a válság-diagnózist elutasítják, komoly érveket tudnak felsorakoztatni. Nem következett be a szociológiai tudományos intézményrendszer szétesése, sőt jelentős pozitív változások is végbementek. Nem alakult ki a szociológián belül az egyes, egyébként markánsan elkülönülő csoportok között olyan belháború, amely a kommunikációt lehetetlenné tette volna. A szakmai produkció nem esett vissza, fontos eredményekre lehet hivatkozni. Nem omlottak össze a szakma nemzetközi kapcsolatai, a „tranzitológia” iránti nemzetközi érdeklődést a hazai szociológia megfelelően ki tudta használni.

Akik válságot látnak, ezt többek közt a szakma közérzetében és öndefiníciójában látják. E válságtudat kognitív nagy súlyt tulajdonítanak annak a frusztráció-érzésnek, hogy a szakma (egyébként más társadalomtudományokhoz hasonlóan) nem tudott eddig átfogó modellt kialakítani a végbemenő átalakulás értelmezésére (ahhoz hasonlít, amelyet a struktúrakutatások kínáltak valaha a szocializmus reformista kritikája számára), hogy az a szerepkészlet, amelyet a korábbi évtizedek reformista szociológiája kialakított, elértéktelenedett.

Strukturális válságtényezőket is fel lehet sorolni. A szociológia (más társadalomtudományokhoz hasonlóan) az általános pénzhiány közepette bizonyos mértékig szükségszerűen kommercializálódik.

A gondok része a szociológusképzés nem kielégítő színvonala. Az egyetemeken az elmúlt években egyfelől a képzés mennyiségileg bővült, a hallgatók létszáma növekedett – ennyiben ez a „válság” ellen szól. Ugyanakkor a korábbi években sem állt rendelkezésre megfelelő mértékben és színvonalon a személyi és tárgyi infrastruktúra ahhoz, hogy a megnövekedett számú hallgatók a legkorszerűbb tudást kapassák meg. Az egyetemeket sújtó pénzügyi megszorítások azzal fenyegetnek, hogy teljesen szétzilálják a szakmai képzést.

A hazai szociológia a szocializmus évtizedeiben egy igen sajátos szocializáción ment keresztül, amely nem szolgálta a tudományos vitakultúra, illetve teljesítményértékelés kialakulását. A politikai támadások elleni folyamatos védekezési kényszer légkörében a tudományos minőség kritériumai nem mindig érvényesülhettek. Ma viszont égető szükség lenne egy olyan tudományos közeg kialakításra, amelyet a kritikai nyilvánosság, a belső kritika, a nyílt vitakultúra jellemez. Ebben a közegben létrejöhetne egy olyan szakmai követelményszint, amely a különböző intézményi (akadémiai, egyetemi, stb.) követelményrendszerek számára is alapul szolgálhatna. Ma sokszor a pénzügyi restriktiókkal szemben tömörülnek egységbe a szociológusok, s a kifelé való legitimációs kényszer megnehezíti egy, a professzionális színvonalat a középpontba állító szakmai követelményrendszer kidolgozását.

\* \* \*

Ha összehasonlítjuk a nemzetközi és a hazai prioritásokat a kutatások tematikáját tekintve a szociológiában, mind az igények, mind a lehetséges terén tapasztalhatunk bizonyos különbségeket.

1. A kelet-európai rendszerváltás nem pontosan azokat a témákat állítja a kutatás középpontjába, mint a tőkés társadalmak integrációs átalakulása. Nálunk a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, az átalakulás nyerteseinek és veszteseinek megtalálása nagyobb hangsúlyt kap, miközben a nálunk jobb anyagi-gazdasági viszonyokkal jellemezhető társadalmakban az átalakulás költségei okozta feszültségek könnyebben kezelhetők. Érdekes ugyanakkor, hogy ezzel együtt a társadalompolitikát, szociálpolitikát megalapozó szociológiai kutatások mégsem kapnak kellő prioritást nálunk.

2. A nemzetközi kutatási trendek tükrében mutatkoznak olyan témák (nőkutatás, kulturális különbségek és multikulturális befogadóképesség, etnikai metszetek, posztmodernizmus, posztmaterializmus), amelyek ott jelentős prioritást kapnak, s amelyek a hazai kutatásokban csak jóval kisebb súllyal jelennek meg. Emögött sokszor a szűkös finanszírozási lehetőségekre való hivatkozás húzódik meg, s olyan

érvek hangzanak el, hogy a mi fejlettségi szintünkön e témák egy része még nem releváns, főleg, amikor az igazán aktuális kérdések vizsgálatára sincs elég pénz.

3. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, illetve az időbeli trendekre vonatkozó kutatások, amelyek a nemzetközi prioritások tükrében szintén a legpreferáltabbak közé tartoznak, nálunk nem eléggé támogatottak. A legnagyobb gond itt az, hogy ezek a kutatások az átlagnál általában költségigényesebbek. Ezeknek a nemzetközi szintet jobban közelítő mértékben való támogatása azt jelentené, hogy jóval kevesebb kutatásnak jutna a mainál több pénz, míg a mai támogatási gyakorlat inkább több kutatást támogat viszonylag kevés pénzzel. A prioritások tekintetében a szakmán belül nem alakult ki konszenzus.

\* \* \*

A hazai szociológia színvonala nem marad el a nemzetközi szociológia átlagszínvonalától, legfeljebb az élmézőnytől. Ezt mutatja, hogy a hazai szociológusok nemzetközi konferenciákon való részvétel, külföldi egyetemeken való oktatás alkalmával rendszerint jól megállják a helyüket. A következő időszak kérdése, hogy a hazai szociológia ebből a pozícióból lefelé, a pénztelenség által is meghatározott igénytelenség felé mozdul-e el, vagy ki tudja használni intellektuálisan a korszakos változások kihívását, s lépést tud tartani a szociológia központjaiban végbemenő fejlődéssel.

## 2. A diszciplína hazai kutatási feltételeinek minősítése. Személyi, intézményi feltételek

A vizsgált 1989–1995-ös időszakban a szociológia helyzetét hosszú távon alapvetően befolyásoló intézményi változások történtek.

### *a.) A kutatóintézeti hálózat*

Erre az időszakra esett a magyar szociológia intézményesülésében úttörő szerepet játszó MTA Szociológiai Kutató Intézet kettéválása. A kettéválás nem járt súlyos intellektuális veszteséggel. (Az MTA-kutatóintézetek létszámának alakulására lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

MTA szociológiai intézetei és kutatócsoportjai

| Év   | Intézmény                                   | Teljes állású kutató | Részfoglalkozású kutató | Nyugdíjas kutató | Akadémikus | Nagydoktor | Kandidátus |
|------|---------------------------------------------|----------------------|-------------------------|------------------|------------|------------|------------|
| 1989 | Szociológia Intézet                         | 44                   | 4                       | 2                | 0          | 3          | 13         |
| 1990 | Szociológia Intézet                         | 43                   | 2                       | 1                | 0          | 3          | 14         |
| 1991 | Szociológia Intézet                         | 46                   | 0                       | 3                | 0          | 2          | 19         |
| 1992 | Szociológia Intézet                         | 24                   | 2                       | 2                | 0          | 2          | 6          |
|      | Konfliktuskutató Intézet                    | 27                   | 0                       | 0                | 0          | 1          | 10         |
| 1993 | Szociológia Intézet                         | 28                   | 2                       | 1                | 0          | 3          | 11         |
|      | Konfliktuskutató Intézet                    |                      | 24                      | 0                | 1          | 0          | 1          |
|      | Kommunikációelméleti Tanszéki Kutatócsoport | 8 n i n c s a d a t  |                         |                  |            |            |            |
| 1994 | Szociológia Intézet                         | 30                   | 4                       | 1                | 0          | 4          | 11         |
|      | Konfliktuskutató Intézet                    |                      | 25                      | 1                | 1          | 0          | 1          |
|      | Kommunikációelméleti Tanszéki Kutatócsoport | 10                   | n i n c s a d a t       |                  |            |            |            |

1989 folyamán végbement a korábbi MSZMP KB Társadalomkutató Intézet átalakulása. Az Intézet a nyolcvanas években tudományosan nagy teljesítményekre képes, interdiszciplináris műhelyé vált. Ez a műhely megszűnt. A műhely jellegadó személyiségei nagyrészt még 1989 során eltávoztak. A maradék intézet átalakult az MTA Politikai Tudományok Intézetévé, ahol a szociológia szerepe marginális (lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat

A Társadalomtudományi Intézet átalakulása

| Év   | kutatók száma | ebből szociológus |
|------|---------------|-------------------|
| 1989 | 70            | kb. 24            |
| 1990 | 24            | kb. 7             |
| 1995 | 30            | 3                 |

Megszűnt a szociológiai kutatásoknak is otthont adó, tehát ugyancsak interdiszciplináris Népművelési Intézet, maradék szociológus kutatógárdája beolvadt az MTA Szociológiai Intézetbe.

A jelzett időszakban vált a TÁRKI jelentős tudományos, módszertani és piaci társadalomkutató intézetté.

Szociológiai kutatás (általában kis kutatói létszámmal) számos más intézetben is folyik. Jelenleg azonban nem áll rendelkezésünkre olyan adatbázis, amely alapján teljes egészében át tudnánk tekinteni az országos helyzetet.

Ellentmondásos fejlemény, hogy miközben a nemzetközi szinten – a szociológia alágazatokra bomlásától, 'szektásodásától' nem függetlenül – a szociológia és a

rokon társadalomtudományok kapcsolatai erősödnek, nálunk az utóbbi öt évben éppenséggel leépültek ennek az interdiszciplinaritásnak az intézményi feltételei. A társadalomtudományok közti integráció intézményi feltételeit vélhetőleg az egyetemi szférában lehet újrateremteni (pl. társadalomtudományi karok formájában – ennek a terve az ELTE-n újra felvetődött).

## b) Egyetemek

A szociológia helyzetét azokon a területeken, ahol intézményesedése leghamarabb és legteljesebben végbement (Nyugat-Európában és Észak-Amerikában) az határozza meg, hogy a kiterjedt egyetemi képzés mellé nem alakult ki hasonlóan kiterjedt szociológiai professzió. A szociológiai egyetemi képzés nem (a szó szigorú értelmében vett) szociológusokat képez, hanem olyan felsőfokú végzettségűeket, akik elsősorban a tercier szektorban, nagyon különböző munkakörökben és szakmákban helyezkednek el. A szociológiai képzés e tekintetben élesen különbözik a hagyományos szakmai képzéstől (orvosok, jogászok, tanárok), és rokon bizonyos fókig a filozófiai és a politológiai képzéssel.

Nálunk az utóbbi öt évben kezdett el bővülni a szociológus képzés. Szakos képzés ma 6 intézményben folyik, ahol 109 főállású oktató 1190 diákot oktat. (Az oktatói és hallgatói létszámadatokra lásd a 3. és 4. táblázatot.) Az impozáns hallgatói létszámnövekedés nem feledtetheti, hogy a nappali szakos szociológusok aránya az egész egyetemi hallgatóságban feltehetően még mindig lényegesen alacsonyabb, mint a nyugat-európai egyetemeken.<sup>1</sup> A szociológus képzés bővülése várhatóan komoly feszültségeket fog magával hozni (pl. az elhelyezkedés területén). Úgy véljük, hogy ezek a feszültségek nem egy válságos helyzetből keletkeznek, hanem adaptációs feszültségek, amelyeket vállalni kell a felsőoktatási szerkezet modernizálódása érdekében.

### 3. táblázat

A szakképzést folytató tanszékek és intézetek fő- és mellékállású oktatói

| Intézmény | 1989 | 1990 | 1991      | 1992    | 1993 | 1994 | 1995 |
|-----------|------|------|-----------|---------|------|------|------|
| BKE fő    | 20   | 21   | 20        | 21      | 21   | 20   | 19   |
| mellék    | 4    | 3    | 4         | 5       | 4    | 5    | 6    |
| ELTE fő   | 31   | 43   | 49        | n.a.    | 50   | 50   | 48   |
| mellék    | 5    | 3    | 3         | n.a.    | 5    | 6    | 8    |
| JATE fő   | n.a. | 7    | 7         | 4       | 4    | 4    | 4    |
| mellék    | n.a. | 0    | 0         | 0       | 0    | 1    | 1    |
| JPTE fő   |      |      | n i n c s | a d a t |      |      | 3    |
| mellék    |      |      | n i n c s | a d a t |      |      | 0    |
| KLTE fő   |      |      | n i n c s | a d a t |      |      | 12   |
| mellék    |      |      | n i n c s | a d a t |      |      | 0    |
| MME fő    |      |      | n i n c s | a d a t |      |      | 23   |
| mellék    |      |      | n i n c s | a d a t |      |      |      |

#### 4. táblázat

A szakképzést folytató tanszékek és intézetek nappali és esti/levelező hallgatóinak száma

| Intézmény    | 1989 | 1990 | 1991 | 1992 | 1993 | 1994 | 1995 |
|--------------|------|------|------|------|------|------|------|
| BKE nappali  | 108  | 108  | 36   | n.a. | 64   | 85   | 80   |
| esti         | 0    | 0    | 0    | n.a. | 0    | 0    | 0    |
| ELTE nappali | n.a. | 92   | 164  | 237  | 317  | 387  | 458  |
| esti         | n.a. | 139  | 140  | 118  | 150  | 197  | 146  |
| JATE nappali | 0    | 0    | 12   | 27   | 39   | 58   | 76   |
| esti         | 0    | 0    | 2    | 6    | 10   | 26   | 49   |
| JPTE nappali | 0    | 0    | 0    | 0    | 0    |      |      |
| esti         | 0    | 0    | 0    | 0    | 0    |      |      |
| KLTE nappali | 0    | 0    | 0    | n.a. | n.a. | n.a. | 241  |
| esti         | 0    | 0    | 30   | n.a. | n.a. | n.a. | 162  |
| MME nappali  | 0    | 0    | n.a. | n.a. | n.a. | n.a. | 302  |
| esti         | 0    | 0    | n.a. | n.a. | n.a. | 0    |      |

*Megjegyzés:* Az adatok a BKE esetében 1989-ben és 1990-ben a szociológia szak és szociológia blokk II. féléves, 1991-től a szociológia és társadalompolitika szakirány létszáma vonatkoznak. Az ELTE és KLTE esetében a szociológia, szociálpolitika és szociális munka szakos hallgatók együtt szerepelnek.

Az egyetemi szférában az utóbbi öt évben pozitív és negatív változások is történtek. A korábban is szakos képzést végző ELTE és BKE mellett előbb Miskolcon, majd Szegeden és Debrecenben is megindult a szociológus képzés. A tudományos minősítési rendszernek az egyetem irányába való eltolása (a PhD<sup>2</sup> bevezetése és a habilitáció intézményének a megteremtése) ugyancsak növeli az egyetemek súlyát. Ezzel a szociológia helyzete közeledett a 'nyugati' normához: míg korábban az erősen intézményesült kutatóintézeti hálózat mellett a szociológia egyetemi ága alulfejlett volt<sup>3</sup>, mostanra a szociológia egyetemi ága tudományos erőben és teljesítményben a kutatóintézettel egyenrangúvá vált. A szociológia sorsa a továbbiakban attól függ, sikerül-e fenntartani, illetve megvalósítani a kutató egyetem koncepcióját (a domináns 'nyugati' modellt).

A legutóbbi költségvetési megszorítások nem ebbe az irányba hatnak: az egyetemeket a nagy hallgatói tömegeket felszíniesen oktató intézményi formák felé szorítják, a magasabb óraszámok kikényszerítésével diszpreferálják a jelentős tudományos teljesítményt felmutató oktatókat, az alacsony fizetések elvándorlásra készítik a legjobb teljesítményt felmutatókat. Minthogy a szociológia intézményi bázisa most már nagyjából az egyetem, a szociológia tudományos színvonala közvetlen veszélybe került. Az egyetemek szétlázalódása és hanyatlása hosszabb távon a szociológia intézményesedése terén elért összes eredményt veszélyezteti.

Különösen fontos figyelni arra, hogy e változások nem egy bejelentett és legitimált koncepció jegyében, hanem homályos jelszavak kíséretében (hivatkozás az oktató/hallgató arányra), egyoldalú fiskális szempontokat érvényesítve és verbálisan a

korábbi felsőoktatásbarát célokat fenntartva mentek végbe. A célok homályossága elősegítette lobbycsoportok nyilvánosan legitimálhatatlan szempontjainak az érvényesítését.

### *c) Magyar Szociológiai Társaság*

Az MSZT már jelentős tagsággal és kialakult szervezeti formákkal rendelkezett 1989-ben. Az érdeklődés iránta folyamatosan nőtt. (A taglétszám alakulására lásd az 5. táblázatot.) Az MSZT nemcsak a szociológiát tudományosan művelőket fogja át, hanem a szociológia iránt érdeklődőket is. Ezért szerepe van abban is, hogy a szociológia eredményei a szélesebb nyilvánosságban is megjelenjenek.

#### *5. táblázat*

##### *Az MSZT tagsága*

|      |         |
|------|---------|
| 1989 | kb. 520 |
| 1991 | kb. 680 |
| 1993 | 765     |
| 1995 | 840     |

Az MSZT leglátványosabb tevékenységi formája a kongresszusok szervezése volt.<sup>4</sup>

### *d) Közvélemény-kutatás*

1989–1990-ben ment végbe a közvélemény-kutatás tulajdonképpen régen esedékes leválása a tulajdonképpeni szociológiai tudományról. Korábban a szociológiai tudományosság egyfajta védelmet jelentett a politikailag kényes helyzetben levő közvélemény-kutatóknak. Az önálló piaci megrendelők megjelenése, a politikai pluralizmus, a nagy nyugati közvéleménykutató vállalkozások megjelenése új típusú, kommerciális intézetek kialakulásához vezetett. A szociológiai tudományosság és a közvélemény-kutatás közt a szálak természetesen nem szakadtak el. Ennek fenntartására hivatott többek közt a Tömegkommunikáció TKCS, amely az ELTE BTK Pszichológiai Intézete mellett működik. A kommerciális intézetek is közreműködnek a szociológiai kutatások lebonyolításában, munkatársaik részt vesznek a szakmai közéletben.

### *e) A kutatás finanszírozása*

A finanszírozás legfontosabb forrása az OTKA volt. (A finanszírozás legfontosabb adataira lásd a 6. táblázatot.)

## 6. táblázat

Szociológiai OTKA-pályázatok 1991–1995

|                                                                                    |      | 1991   | 1992   | 1993   | 1994   | 1995   |
|------------------------------------------------------------------------------------|------|--------|--------|--------|--------|--------|
| A szociológia<br>részesedése<br>a társadalom-<br>tudományokon belül<br>százalékban |      | 18,50  | 19,70  | 16,70  | 14,20  | 15,30  |
| Elfogadott<br>pályázatokra jutó<br>összeg E Ft                                     | tem. | 167150 | 26102  | 29440  | 21400  | 104374 |
|                                                                                    | ifj. | 0      | 6260   | 6690   | 4172   | 10648  |
| Elfogadott<br>pályázatok száma                                                     | tem. | 72     | 35     | 48     | 24     | 74     |
|                                                                                    | ifj. | 0      | 14     | 12     | 8      | 17     |
| Egy elfogadott<br>pályázatra<br>jutó összeg E Ft                                   | tem, | 2321,5 | 745,7  | 613,3  | 891,6  | 1410,4 |
|                                                                                    | ifj. | 0      | 447,1  | 557,5  | 521,5  | 626,3  |
| Egy elfogadott<br>pályázatra<br>jutó összeg                                        | tem. | 2321,5 | 606,35 | 407,31 | 498,85 | 605,97 |
| 1991-es árakon<br>számolva                                                         | ifj. |        | 363,55 | 370,22 | 291,78 | 269,08 |

A pályázatonkénti támogatási összegeket két tényező alakította: az OTKA egészében csökkenő forrásai és a zsúrik két ellentétes elv (mindenkinek egy kicsit *contra* a kevés jobbaknak és/vagy befolyásosaknak sokat) közti vívódása. Ha az 1991 közötti jelentős inflációt is tekintetbe vesszük, a támogatási összeg zsugorodása egyértelmű.

A szociológiai kutatás támogatásában nem hanyagolható el az OTKA-n kívüli források (elsősorban alapítványok) szerepe<sup>5</sup>, de a tudományos kutatás folyamatosságának fenntartását mégis az OTKA lenne hivatott biztosítani. Az egyetemek és a kutatóintézetek erre szolgáló költségvetési forrással nem rendelkeznek. A források reálértékben aggasztó méretű apadására (egyelőre nem lehet látni, hogy ez az apadás mikor fog megállni) két válasz lehetséges:

– a zsúrik továbbra is biztosítani akarják a kutatási lehetőséget a kutatók relatíve széles köre számára, de az eszközök elégtelensége lehetetlenné fogja tenni a tudás

bővített újratermelését, s ez hozzájárulhat ahhoz, hogy a szakma válsága eljelenedéskéntelenedésével oldódjon meg;

– a 'survival of the fittest' szorgalmazásával a csökkenő forrásokat kevés kutató között osztják fel; ebben az esetben a kiválasztásban egyaránt szerepet fog játszani a tudományos teljesítmény és a befolyás, a szakmán belül éles konfrontáció fog kialakulni, s a tudományos teljesítmény alapvetően az intézményes hatalom függvénye lesz – ami vélhetőleg ugyancsak a színvonal esését fogja eredményezni.

A szociológiai kutatás pénzügyi válsága természetesen csak része a magyarországi tudományos kutatás egésze, szélesebben az egész innovációs tevékenység válságának. A rendelkezésére álló források az egész K+F területen szűkültek. (Lásd Tamás Pál: A magyar tudomány nemzetközi környezete. Meghatározó trendek és mechanizmusok. Vitaanyag. Kézirat) Egy olyan trend rajzolódik ki, amelyben Magyarország az európai munkamegosztásba alapvetően alacsonyabb bérszínvonalára révén a centrumból importált technológia felhasználásával mint 'bedolgozó' kapcsolódik be. Egy ilyen regionális munkamegosztásban nincs szükség magas színvonalú hazai tudományosságra. Az egyetemeken a rosszul fizetett és szakmailag egyre gyengébb szociológus tanárok (ők fogják a szociológus társadalom zömét alkotni) egyre több felkészületlen és motiválatlan, anarchikusan lázongó hallgatót fognak oktatni. Ebből a perspektívából még a hetvenes-nyolcvanas évek is aranykornak fognak tűnni.

### 3. A tudományos utánpótlás helyzete; lehetőségek és problémák

A tudományos 'utánpótlás' fő csatornája korábban a TMB által kontrollált minősítési rendszer volt. A tág értelemben vett szociológia területén az 1995. áprilisi adatok szerint 4 akadémikus, 23 nagydoktor és 131 kandidátus működött.

A vizsgált időszak legfontosabb fejleménye az volt, hogy a jogszabályi változások következtében megszűnt a korábbi, 1+2 fokozatú tudományos előmeneteli rendszer, és a tudományos minősítés lényegében az egyetemek ellenőrzése alá került. Ez a változás összhangban lett volna azzal, hogy a tudományos kutatás súlypontja is az egyetemek felé tolódik el. A tudományos kutatással kapcsolatos problémákról fentebb szoltunk.

Az új minősítési rendszer első lépcsőfoka a PhD cím megszerzése. Az országban két tanszék, illetve intézet nyerte el az akkreditációt PhD program indítására: a BKE Szociológia Tanszéke és az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete (ez utóbbi szociológiai és szociálpolitikai programra egyaránt). A jelenlegi hallgatólétszám: BKE: 45, ELTE: 29 szociológia, 11 szociálpolitika. A képzés 1993-ban indult el szociológiából (a BKE és az ELTE közös szervezésében, a két MTA szociológiai kutató intézet részvételével), 1995-ben szociálpolitikából. A programokat korai lenne még értékelni. 1996-ban várható az első dolgozatok megvédése. Akkor fog kiderülni, hogy valóban a korábbi egyetemi doktori dolgozatoknál magasabb színvonalú

dolgozatok születnek-e. A programokat működtető intézmények is csak az oktatás első két éve, a szigorlatok letétele után lesznek képesek a tapasztalatok átfogó értékelésére.

Az egyetemi minősítési-előmeneteli rendszer második lépcsőfoka a habilitáció lesz. A habilitálási folyamat még csak most indult el. Az alkalmazott eljárásokról, kritériumokról, minőségi követelményekről még nem lehet véleményt formálni. Ugyancsak nem lehet még látni, hogy az előző rendszerből fennmaradt akadémiai doktori fokozat és a habilitáció viszonya miként fog alakulni. A rendszer a kutatókra bízta, hogy törekednek-e mindkét fokozat megszerzésére (az egyetemi karrier szempontjából a habilitáció megkerülhetetlen lesz), s ha nem, miként alakul majd a doktor habilitáltak és a nem-doktor habilitáltak 'rangja'. Az új rendszert ténylegesen működtető presztízs-rangsorok és informális értékelési és minősítési kritériumok még nem alakultak ki.

A minősítési rendszer változásának az volt a következménye, hogy nagyon sokan<sup>6</sup> igyekeztek az utolsó pillanatban, a 'kapuzárás' előtt még megvédeni kandidátusi disszertációjukat. Ezt a disszertációözünt a korábbihoz hasonló, de most már új megnevezések alatt dolgozó gépezet még mindig nem tudta elvégezni. Informálisan sokan fogalmazták meg azt a véleményt, hogy az 'utolsó óra' disszertációi átlagban alacsonyabb színvonalúak, mint a korábbiak, de ez az értékelések és a pontok alapján nem látszik.

Az akadémiai doktori fokozatnak a minősítés, a tudományos karrier új intézményi rendszerében elfoglalt helyét az biztosítja, ha a szakmai testületek, az MTA IX. Osztálya és a Szociológiai Szakbizottság folyamatosan figyelemmel kísérik a minősítési folyamat alakulását.

#### 4. A tudományos közlés hazai és nemzetközi lehetőségei

A publikációs lehetőségek<sup>7</sup> tekintetében az 1989 és 1995 közötti időszak nyereségeket és veszteségeket egyaránt hozott.

A *könyvkiadás* közismerten nagy átalakuláson, válságon ment keresztül. A korábban szociológiai munkákat is megjelentető nagy állami kiadók (Akadémiai, Gondolat, KJK és a Kossuth elsősorban) összezsugorodtak, némelyikük gyakorlatilag eltűnt a piacról. Az új kiadók közül több is jelentet meg szociológiai könyveket (Atlantisz, Századvég-Osiris, Balassi például) – elsősorban kortárs külföldi szerzőket. Magyar szociológiai könyvkiadás gyakorlatilag nem vagy alig létezik – s az intézeti, alkalmi stb. kiadványok az űrt nem pótolják.

A *folyóiratkiadás* területén az eltelt időszak mérlege inkább pozitív. A nyolcvanas években a sajátosan szakmai folyóirat szerepét betölteni hivatott *Szociológia* rendszertelenül, nagy késésekkel jelent meg. A helyébe lépő *Szociológiai Szemle* rendszeresen megjelenik, jó keresztmetszeti képet ad a hazai szociológiai kutatás állásáról. 1994-ben és 1995-ben egy-egy angol nyelvű különszámot is megjelentet-

tett. A már a 80-as években is megjelenő *Társadalomkutatás* mint interdiszciplináris folyóirat továbbra is rendszeresen közölt szociológiai cikkeket. A nemzedéki szociológiai folyóiratként indult *Replika* az utóbbi időben szintén az interdiszciplinaritás felé mozdult el. Az *Esély*, a szociálpolitika mint szakma intézményesülésének fontos előmozdítója a vizsgált időszakban szintén a nyereségek közé tartozik. Valamennyi említett folyóirat pénzügyi helyzete ingatag. A példányok eladásából természetesen nem tudnak megélni, különböző támogatásoktól függenek. A támogatások megvonása vagy csökkentése megszűnésükhöz vezethet.

A hazai értelmiségi lapok még a nyolcvanas években is rendszeresen közöltek szociológiai cikkeket (mindenekelőtt a *Valóság*). Ma a szociológia sokkal kisebb mértékben van jelen ebben a szélesebb értelmiségi nyilvánosságban. E vonatkozásban a *Valóság* jellegének átalakulása semmi más által nem pótolható veszteséget okozott.

A magyar szociológusok *külföldi* publikációiról adatok hiányában csak benyomásokot fogalmazhatunk meg. Úgy tűnik, hogy a térségbeli átalakulás iránti érdeklődés, a kapcsolattartás és az utazás szabadsága itt a nyolcvanas évekhez képest ugrásszerű változást hozott. Jó lenne összehasonlító adatokkal rendelkezni arról, hogy a vezető nemzetközi folyóiratokban a hasonló országokhoz képest milyen mértékben van jelen a magyar szociológia – de ilyen vizsgálatokról nem tudunk, s magunk a rendelkezésre álló időben természetesen ezt nem tudtuk pótolni.

A nemzetközi konferenciákon való magyar részvételről nemhogy országos, de intézeti szintű adatgyűjtés sem létezik. Benyomásunk szerint ez sokkal szélesebb körű volt, mint a nyolcvanas években. Számos konferenciát, szemináriumot rendeztek Magyarországon is. Megfelelő adatgyűjtés nincs. Megközelítő adataink csak az MSZT saját konferenciáiról illetve az MSZT közreműködésével szervezett konferenciákról vannak (lásd a 7. táblázatot).

#### 7. táblázat

##### MSZT konferenciák

| Év   | Rendező (téma)    | Hely     | Résztevők száma            |
|------|-------------------|----------|----------------------------|
| 1991 | MSZT              | Gödöllő  | kb. 400                    |
| 1992 | MSZT              | Budapest | kb. 700 (kb. 400 külföldi) |
| 1992 | MSZT (szegénység) | Budapest | kb. 200                    |
| 1993 | MSZT              | Miskolc  | kb. 500 (kb. 250 külföldi) |
| 1995 | ESA               | Budapest | kb. 700 (kb. 50 magyar)    |

## 5. A tudományos informatikai infrastruktúra hazai helyzete

A kérdés vizsgálatakor különbséget kell tenni a hagyományos és az elektronikus informatikai infrastruktúra között. Hagyományos infrastruktúra alatt elsősorban a klasszikus értelemben vett könyvtárakat értjük, elektronikus infrastruktúra alatt a szá-

mítógéppel összekapcsolt (ún. machine readable) informatikai állományokat. Ha ebben a vonatkozásban is utalni akarunk a nemzetközi trendre, akkor azt kell aláhúznunk, hogy a hagyományos könyvtárakban is fokozódó mértékben nyer teret az elektronika.

### *A) Hagományos informatikai infrastruktúra*

A szociológia helyzetét ezen a téren is alapvetően a rendelkezésre álló anyagi erőforrások határozzák meg. A könyvtárak számát tekintve a helyzet kedvezőnek tekinthető, hiszen érdemi szociológiai könyvgyűjteménnyel, folyóirat előfizetésekkel több intézmény is rendelkezik. Ugyanakkor az elmúlt évek hazai trendje minőségben mégis kedvezőtlen, egyre kevesebb pénz jut új könyvek beszerzésére, a folyóirat előfizetések fenntartására, az új beszerzések mennyiségileg és reálértékben is csökkenő trendet mutatnak. Az infláció miatt még ha nominálisan nagyobb is a beszerzési keret, azért értékben kevesebb könyv vásárolható.

1. A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár (FSZEK) szociológiai szakkönyvtárként működik, külön szociológiai olvasót tart fenn. A könyvtár a magyar szociológiai irodalom gyűjtésében teljességre, a nemzetközi irodalom tekintetében reprezentativitásra törekszik. Folyóirat ellátottsága hazai léptékkel kiemelkedő, több mint 100 külföldi folyóiratot járatnak, ami azt jelenti, hogy a fontosabb periodikák fellelhetők, a specifikusabbakra viszont már nem telik a 7–10 ezer forintos folyóirat előfizetési költségek mellett. A kézikönyvtár állománya 2000 kötetből áll, de a frissítés anyagi feltételei itt is szűkösek. Az elmúlt öt évben (1991 óta) a vásárlással beszerzett külföldi szociológiai könyvek száma 200–500 között mozog. (Az 1995-ös 3 és fél millió forintos költségkeret 120 külföldi folyóirat előfizetésére és 250–300 szociológiai könyv beszerzésére elegendő.)

A legnagyobb gond, hogy a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár fenntartója, a Fővárosi Önkormányzat nem ismeri el, s ennek megfelelően anyagilag kevésbé támogatja a könyvtár speciális szociológiai szakkönyvtári funkcióját. A probléma egyik gyökere, hogy a könyvtár hármas feladatkört lát el, a szociológiai szakkönyvtári funkció mellett van közművelődési (a reprezentatív budapesti könyvtár) és helytörténeti (Budapest gyűjtemény) funkciója is, s ez utóbbi kettő a fővároshoz jobban kötődik. A FSZEK így – az ismert gazdasági nehézségek közepette – relatíve hátrányosabb helyzetben van, mint más diszciplináris szakkönyvtárak (pl. a BKE könyvtára vagy az Országos Pedagógiai Könyvtár), hiszen egy országos funkció fenntartása kerül rendszeresen összeütközésbe két másik fővárosi funkció költségigényeivel. A helyzetet súlyosbítja, hogy a szociológiai beszerzés aránya hosszú távon nincs szabályozva, a három funkció részesedése a könyvtár költségvetéséből évente változik, durván egyharmad jut szociológiai könyvbeszerzésre.

2. Az egyetemi könyvtárak esetében az általános színvonal messze elmarad a nemzetközitől, különösen ha a hazai átlagba a központi forrásoktól még messzebb

első vidéki könyvtárakat is beszámítjuk. Az első számú könyvtár szerepét itt az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete könyvtárának kellene betölteni, ez a könyvtár azonban évek óta személyi, raktározási és katalogizálási problémákkal küzd. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár gyakorlatilag felsőoktatási könyvtárként is funkcionál, a forgalom főleg a vizsgaidőszakokban nagy, még a kézikönyvtári könyvekre is várólista van ilyenkor. Megemlíthetők itt még más egyetemek szociológiai tanszékének könyvtárai, amelyek viszont általában specializáltabb gyűjtemények. Az ELTE Egyetemi Könyvtárában a szociológia meglepő kis súllyal szerepel, az ezzel kapcsolatos érv úgy hangzik, hogy a FSZEK ezen a területen úgys vásárol könyveket. A BKE egyetemi könyvtára viszont az átlagnál jobb szociológiai könyvgyűjteménnyel, illetve széles körű folyóirat előfizetéssel rendelkezik.

3. Az akadémiai, akadémiai intézeti könyvtárak esetében az MTA Szociológiai Intézetének illetve a Konfliktuskutató Központnak a könyvtára említendő. E két intézmény az elmúlt években vált széjjel, ami könyvtárilag a szűkös erőforrások további forgácsolódását hozta magával. A fővárosban az egyik legjobb szociológiai könyvtár az MTA Politikai Tudományok Intézetében található, amely az elmúlt évtizedekben (mint a Társadalomtudományi Intézet könyvtára) valószínűleg az átlagnál mindig jobb anyagi helyzetben volt. Ez a könyvtár még ma is, a társadalomtudományi profil változása ellenére, gyűjt szociológiai könyveket, különösen a szociológia és a politológia határterületén. Az anyagi források hiánya a PTI-nél is jelentkezik, 1996-tól a szociológiai folyóirat előfizetéseket le kellett mondani.

4. Meg kell végül említeni a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárát, amely történeti és modern statisztikai és demográfiai gyűjteményét tekintve, nemzetközi állománnyal, fontos információs forrás a szociológusok számára.

Valamennyi itt említett könyvtár esetében, amint fentebb jeleztük, az állomány elöregedése az alapvető probléma. Összességében a legfontosabb folyóiratokat leszámítva a hazai könyvtárak polcain található könyvek segítségével egy magyar szociológus képtelen naprakészen tájékozódni szakterületéről.

Jelentős elmaradásról kell beszámolnunk a hagyományos könyvtárakban az elektronika, a számítógépek térhódítása terén is. A legtöbb könyvtárban nem áll rendelkezésre számítógépes keresőrendszer, csak a hagyományos kartotékrendszerből lehet tájékozódni; a könyvek státuszáról (bent van, ki van kölcsönözve) szintén a könyvtárostól kell érdeklődni. Éppen csak megkezdődött a szabadpolcos rendszer elterjedése, ami nemzetközi sztenderd, bár persze a könyvek költsége-sebb, elektronikus védelmét igényli. Nem jellemző a mágneskártyás kölcsönzői rendszer, ami szintén általánosan elterjedt. A számítógépes, illetve technikai fejlesztés egyszeri nagy összegű beruházást, illetve folyamatos kisebb összegű karbantartó finanszírozást igényelne. Mindezekben a területeken a legtöbb előrelépés az említett könyvtárak közül a BKE egyetemi könyvtárában van, ahol már egy ideje működik számítógépes katalógus, illetve most vezették be a mágneskártyás kölcsönzőjegyet.

## *B) Elektronikus informatikai infrastruktúra*

Ezen a területen a szociológia elmaradása jelentősen csökkent az elmúlt években mind a nemzetközi színvonalhoz, mind a műszaki és természettudományok hazai szintjéhez viszonyítva is. A jelenlegi állapotot ennek megfelelően az elmúlt évek során bekövetkezett dinamikus fejlődésként értékelhetjük, nem kevéssé az IIF keretében végrehajtott fejlesztések következtében. A szociológiai kutatások legfontosabb intézményei közül több helyen (pl. BKE, TÁRKI, MTA PTI) működik olyan számítógépes rendszer, amely lehetővé teszi, hogy a kutatók bekapcsolódjanak a nemzetközi számítógépes információcsere vérkeringésébe (pl. Internet, gopher-ek elérése, külföldi könyvtárak katalógus- és információs rendszereiben való tájékozódás stb.). A nemzetközi fejlődés ezen a téren robbanásszerű, messze meghaladja a néhány éve itthon még nagy vívmánynak számító ELLA elektronikus levelezési rendszer szolgáltatásait. Bizonyos hazai intézményekben (MTA Szociológiai Intézete, ELTE Szociológiai Intézete) azonban még tapasztalható ezeken a területeken lemaradás.

Az elektronikus informatikai infrastruktúra terén meg kell említeni a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban több mint 20 éve működő Szociológiai dokumentációs osztályt, a magyar szociológiai irodalom több mint 30 ezer tételes, s a könyvtárban hozzáférhető külföldi szociológiai irodalom adatbázisaival. A magyar adatbázis fejlesztését az OTKA támogatja, s a tervek között szerepel a szociológiai irodalom 1972–1995 közötti anyagából egy CD-ROM megjelentetése. Ezt a programot a Nemzeti Kulturális Alap támogatja. Az osztály témafigyelő szolgáltatása egyéni kutatók, intézetek, tudományos programok, döntéshozó szervek, egyesületek, szerkesztőségek számára a könyvtár alapvető szolgáltatásai közé tartozik.

A szociológia számára, a számítógépes hálózaton keresztül elvben elérhető adatbázisok közül, hazai viszonylatban a legjelentősebb a TÁRKI társadalomtudományi adatbankjában archivált mintegy 300 szociológiai kutatás, amelynek nagyobbik hányada hazai, kisebbik része külföldi, nemzetközi összehasonlító vizsgálat. Az SPSS export file formában archivált kutatások szociológiai másodelemzésekre, idősoros összehasonlításokra, illetve az egyetemi oktatásban hasznosíthatók. Az adatok használatáért a TÁRKI elvben díjat számít fel, gyakorlatilag azonban a TÁRKI tagintézmények munkatársai (s ez a kör a szakma nagyrésztét lefedi), valamint az egyetemi hallgatók ingyen juthatnak az adatokhoz. E tevékenységéért a TÁRKI az elmúlt években már semmilyen központi finanszírozásban nem részesült. A TÁRKI legutolsó kétnyelvű adatkatalógusa 1991-ben jelent meg, újabb katalógus készítésre nincs pénz. Az elmúlt években, szintén anyagi okokból csökkent az archiválások száma is. Az adatbank használata messze elmarad a lehetőségektől. Jóllehet az archivált adatok számítógépes hálózaton keresztül on line formában elérhetők lennének, a hazai érdeklődők száma mérsékelt (valószínűleg éppen azért, mert az intézményekben az ehhez szükséges számítógépes hálózat nem áll rendelkezésre). Ezért az adatbankot legalább olyan mértékben használják külföldi kutatók, mint hazai kollégák.

## Jegyzetek

- <sup>1</sup> Az összes nappali hallgatónak jelenleg kevesebb, mint 1 százaléka szociológus (pontos országos hallgatói létszám 1995 őszéről még nem áll rendelkezésre). 1970-ben az akkori NSZK-ban a hallgatóság 1,5 százaléka volt szociológus.
- <sup>2</sup> Erről lásd később külön pontban.
- <sup>3</sup> Ez határozott politikai szándékoknak megfelelően alakult így. A nyolcvanas években a politika már preferálta a kötelező marxista tárgyak közé beépített szociológiát, de diszpreferálta az egyetemi szociológus képzést.
- <sup>4</sup> Ezeket lásd lejjebb.
- <sup>5</sup> Ezekről nem rendelkezünk összefoglaló adatokkal.
- <sup>6</sup> A korábbi TMB-től örökölt apparátus nem tudott adatot szolgáltatni arra nézve, hogy hogyan alakult a védések száma évenként.
- <sup>7</sup> A jelentés elkészítésére rendelkezésre álló rövid idő nem tette lehetővé a SZEK magyar szociológiai irodalmi adatbázisának a feldolgozását. Ez a későbbiekben pótolható.